

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਅਕਤੂਬਰ 2007

Amrit Kirtan

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ
ਅੰਕ 10 ♦ ਸਾਲ ਉਨੀਵਾਂ ♦ ਅਕਤੂਬਰ 2007

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ.

ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਦਵਾਣ, ਐਮ.ਏ., ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ.

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ▲ ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ

▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।	ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੇ ਸੇਈ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ	2
▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: 4.8.90 ਮਿਤੀ 20.2.91 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।	ਕਰਦੁ ਬੇਨਤੀਆਂ ਸੰਪਾਦਕੀ	3
▲ Donations are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT/CHD/Tech./04-05/375 dated 30.04.2004/05.05.2004 valid upto 31.03.2007	ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ	4
	ਸੰਗੀਤ-ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਅਨਮੋਲ ਤੋਹਫੇ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	8
	ਕੈਸਟ ਸਮੀਖਿਆ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਹੰਸ'	11
	Bhai Santa Singh : A Unique Exponent of the Guru's Hymn	12
	Harjap Singh Aujla	
	ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੀणा वादन तथा उसके द्वारा संगति सम्बन्धी पुरातन मूल तत्वों का संक्षिप्त विवेचन	18
	योगेश शर्मा	
	ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਹਰਦੀਪ ਕੌਰ	22
	ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਬਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਰਦੀਪ ਕੌਰ	24

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਦੇਬ: ਇਕ ਕਾਪੀ 15 ਰੁ., ਸਲਾਨਾ 150 ਰੁ. ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 1500 ਰੁ.
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼: ਸਲਾਨਾ 30 \$, ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 300 \$
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਜੀ।

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਈ ਪਤਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015

ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ

ਸੰਪਾਦਕ, 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ'

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015

ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630

e-mail: drjagirsingh@gmail.com

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਐਸ. ਸੀ. ਐਫ. 107, ਫੇਜ਼-7, ਮੁਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

COMPUTER TYPE SETTING

sohal specials
Designers & Printers
Phone: 98145 25351

♦ ਬਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿਸੰਗ ਸਭਾ-ਜੈਪੁਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸਭਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 3 ਸਾਲ ਤੋਂ 20 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਵੀਂ ਪਨੀਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਸਤਿਸੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਚੋਪਈ ਸਾਹਿਬ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਛੋਟਾ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਿਮਰਨ (30 ਮਿੰਟ) ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਬੱਚੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਭਾ ਦੇ 8-10 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਚੋਪਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਕੰਠ ਹੈ।

ਸਭਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਰਸਾਲਾ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ,

ਬਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸਤਿਸੰਗ ਸਭਾ,

235, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੁਰਾ, ਜੈਪੁਰ-302 004

♦ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਅਗਸਤ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਤਿਆਰ ਸੀਡੀ/ਸੀਡੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਭੇਜ ਦਿਓ। ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਨੇਹੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ /ਫੋਨ ਦੇ ਦੇਵੋ ਜਿਹੜੇ ਅਜਿਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਹਿ ਲਓ! ਉੱਤਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਾਰੰਗੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ/ਗੁਰਮਤਿ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂ? ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਕਿਉਂਕਿ ਤਵਾਇਫਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਵਾਬ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਜ਼

ਢਾਡੀਆਂ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਇਸ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਵਰਿਆਮ' (ਅਗਸਤ) ਅੰਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਸਰੰਗੀ ਵਾਦਕਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਹੇਜ਼ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਿਖ ਸਮਾਜ (ਅਕਾਲੀ) ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਧਿਰੀ ਸੋਚ ਕਿਉਂ? ਉੱਝ ਤਾਂ ਤਬਲਾ ਵੀ ਕੋਠਿਆਂ 'ਤੇ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਪਰ ਬੰਦਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਵੇਲੇ। ਕੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰਣਾ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਦੇਖਣ/ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੇਨਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ, ਤੁਸੀਂ।

ਅਗਲੇ ਕਿਸੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਜਵਾਬ ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਰਹੇਗੀ।

ਜਗਤਾਰ ਜੀਤ

ਪਲਾਟ ਨੰ: 118, ਪਰਤਾਪ ਨਗਰ, ਜੇਲੂ ਰੋਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

♦ I just got a copy of this book for children "Gur Jaisa Nahi Ko Dev". I must be thankful to the author who has written such an excellent book which gives us information on importance a Guru, our ten Gurus, their history in brief our present Guru Waheguru, Khalsa and benefits of Gurbani. The information is in a simple and very systematic manner along with quotes form the Guru Granth Sahib. May we read many books in future written by her. My best wishes always with Bibi Satnam Kaur Ji and her Gurbani Class. A must read book for everyone.

Sumeet Kaur

RH # 4, Konark Pooram, Kondhwa, Pune-48

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਕਟਿ ਕਰਿ ਪੇਖ

ਅੱਜ ਕੁਲ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸ਼ਖਸ ਕੋਲ ਮੁਬਾਈਲ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਸ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਬਾਈਲ ਫੋਨ ਕਰ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਘੰਟੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੋਈ ਟਿਊਨ, ਕੋਈ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਕੋਈ ਗਾਣਾ, ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ, ਕੋਈ ਭਜਨ, ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਨੇਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਭਾਗੀ ਜੋੜੀ ਹੈ- ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਵਲਜੀਤ ਕੌਰ। ਇਹ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਜੋੜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ-

ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕਾ ਸੁਣ ਉਪਦੇਸ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਕਟਿ ਕਰਿ ਪੇਖ॥ (285)

ਮਨ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਤੇ ਅਟਕ ਗਿਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਕਟਿ ਕਰਿ ਪੇਖ॥ ਕਿਵੇਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਸਮਝੀਏ? ਕਿਉਂ ਸਮਝੀਏ? ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਸਦਾ ਨਿਕਟਿ ਕਰਿ ਤਿਸ ਨੋ ਜਾਣ॥ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਆਗਿਆ ਸਤਿ ਕਰਿ ਮਾਨ॥ (177)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਵੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ-

ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ॥ ਨਿਕਟਿ ਵਸੈ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭ ਦੂਰੇ॥ (563)

ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਰਾਮ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ॥ ਨਿਕਟਿ ਵਸੈ ਨਾਹੀ ਹਰਿ ਦੂਰਿ॥ (165)

ਪਰ ਸਮਝ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ-

ਹੈ ਨਿਕਟ ਅਰ ਭੇਦ ਨ ਪਾਇਆ॥ ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਸਭ ਮੋਹੀ ਮਾਇਆ॥ (1139)

ਉਸ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-

ਹਉ ਹਉ ਭੀਤਿ ਭਇਓ ਹੈ ਬੀਚ ਸੁਨਤ ਦੇਸ ਨਿਕਟਾਇਓ॥ (624)

ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਵਸਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਪ੍ਰਭ ਨਿਕਟਿ ਵਸੈ ਸਭਨਾ ਘਟ ਅੰਤਰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵਿਰਲੈ ਜਾਤਾ॥ (68)

ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨੇੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸੇਵਕ ਦੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ-

ਸੇਵਕ ਕਉ ਨਿਕਟੀ ਹੋਇ ਦਿਖਾਵੈ॥

ਜੋ ਜੋ ਕਹੇ ਠਾਕੁਰ ਪਹਿ ਸੇਵਕੁ ਤਤਕਾਲ ਹੋਇ ਆਵੈ॥ (404)

ਇੰਜ ਨਿਕਟਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜੋ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਝ ਆਉਣ ਦਾ ਤਾਂ ਹੀ ਲਾਭ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੋਂ ਬੈਰੀ ਨਾਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮਾਗੀ ਨਿਯ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ

ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ ਨਾਮ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ। ਜੋ ਘਰ ਵਿਚ ਵੱਡਿਆਂ ਨੇ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ 'ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ'। ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਢਾਦਲ ਪੰਜਵਾਂ ਤਖਤ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਵੇਲੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾਮ 'ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜੋ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਖ਼ਲਸ (ਉਪਨਾਮ) ਮਸਕੀਨ ਰੱਖਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ, ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹਰਫ਼ਨ ਮੌਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਿ: ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਕੀਨ ਜਿਥੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਮਾਹਰ ਸਨ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹਥ ਦਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਬੋਇਆ ਹੋਇਆ ਬੀਜ ਬਹੁਤ ਫਲਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਆਪ ਜੀ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਆਪ ਜੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਦੇ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਸਨ, ਉਥੇ ਆਪ ਜੀ ਹਰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਤਬਲਾ, ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਵਾਇਲਨ, ਬੈਜੋ, ਮੈਂਡੋਲਾਨ ਵਗੈਰਾ ਆਪ ਸਾਰੇ ਸਾਜ਼ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵਜਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਵਾਜੇ ਦੀ (ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਦੀ) ਟਿਊਨਿੰਗ ਆਪ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਤਬਲੇ ਦੇ ਪੁੜੇ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਥਾਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਜਦੋਂ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਘੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਪ ਜੀ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਕੀਮ ਯੂਨਾਨੀ ਵੈਦ, ਪੰਜਾਬ ਗੌਰਮਿੰਟ ਤੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਕੀਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਦਰਜੀ ਆਲਾ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਨ। ਲੋਡੀਜ਼ ਸੂਟਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਕੋਟ ਪੈਂਟ, ਅਚਕਨਾਂ ਆਪ ਸਭ ਸੀਵ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਾਵਾ ਲੁਹਾਰਾ ਕੰਮ ਸਾਰਾ ਆਪ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਤਰਖਾਣੇ ਕੰਮ ਵੀ ਮੇਜ਼ ਕੁਰਸੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਆਪ ਜੀ ਆਪ ਹੀ ਸਾਰਾ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਛਪੀ ਹੈ (ਅਮਰ ਕੀਰਤਨ) ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀਰਤਨ ਪੋਥੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੋਥੀ ਹੈ ਅਮਰ ਕੀਰਤਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ, ਅਤੇ ਪੋਥੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪੋਥੀ (ਅਮਰ ਕੀਰਤਨ) ਭਾ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਫਰਮ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਛਾਪੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਛਪਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਦਾਸ ਹੁਣ ਛਪਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ।

ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਗਿ: ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1912 ਵਿਚ ਸ. ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 485 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ ਤਹਿਸੀਲ ਸ਼ੇਰਕੋਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਰਦਾਰ ਬਰਕਤ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਹਾਲੇ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਯਤੀਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖਾਂ ਭਰਿਆ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਭਰਿਆ ਬੀਤਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਭਰਾ ਸਨ, ਭੈਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਸਨ। ਸ. ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਸ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ,

ਸ. ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ। ਆਪ ਜੀ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸ. ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਪਰਤੇ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜੋ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਹੋਰ ਹੀ ਆਨੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਚਾਚੇ ਤਾਇਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਬੋਹੜੀ ਬਹੁਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬੀ ਦੇਖੀ, ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲੇ ਹਨ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਸੁਖ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੈਰੀਂ ਜੁੱਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਇਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਖੁੱਭ ਕੇ ਪੈਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਜੁੱਤੀ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਘਰ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੂਣ ਤੇ ਫਟਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੈਰ ਧੋ ਦੇਣੇ, ਬਸ ਇਹੀ ਇਲਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਬੋਹੜੀ ਜਿਹੀ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਇੱਕ ਦਰਜੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਊਣੇ ਵੀ ਸਿੱਖੇ। ਫਿਰ ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਨਿੱਕਲ ਗਏ ਕਿਉਂ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਮੈਂ ਕੁਛ ਸਿੱਖਾਂਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕਾਂਗਾ ਸੋ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਇਹ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਮਿਲਣੀ ਕਰ ਲੈਣੀ। ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣਾ। ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਰਾਗ ਸਿੱਖ ਲੈਣਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਗੀਤ ਸਿੱਖ ਲੈਣੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਤਬਲਾ ਸਿੱਖ ਲੈਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਬੋਹੜਾ ਬਹੁਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ

ਲੱਗ ਪਏ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪ ਜੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ, ਉਥੇ ਜੋ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਰਾਗ ਸਿੱਖੇ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਸੂਰੀ ਰਾਗੀ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਹੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਲੱਗੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਗੀਤ ਸਿੱਖੀ (ਮੇਰੀ ਮਤ ਬਉਰੀ ਮੈ ਰਾਮ ਬਿਸਾਰਿਓ ਕਿਨ ਬਿਧ ਰਹਨ ਰਹਉਰੇ) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਜੀ ਬਾਦ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਜੀ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਰਾਗੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚਕ ਨੰਬਰ 485 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤਾਇਆ ਜੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਦੋਂ ਸਰਗੋਧੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਸ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਸੋ ਕੁਝ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਭਾਈ ਦਾ ਵੀ ਵਰਤਾਉ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਆਪ ਫਿਰ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਘਰੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਗੋਜਰਾ ਮੰਡੀ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 296 ਜਫ਼ਾਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਸ. ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਹ ਉਥੇ ਹੀ ਮਾਮਾ ਜੀ ਕੋਲ ਰਹੇ। ਪਿੰਡ ਜਫ਼ਾਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਸੀ ਸਰੰਗੀਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਇੱਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਸੋ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਲਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਸ. ਬਾਗੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ (ਸਾਡੀ ਮਾਂ) ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਜਨਵਰੀ 1937 ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਪਿੰਡ ਸਰੰਗੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੋਜਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦਿਆ। ਪਲਾਟ ਤਾਂ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਪੁੰਜੀ ਕੋਲ ਹੈ ਸੀ ਉਹ ਖਰਚ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ 485 ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਹਾਲੇ ਸਰੰਗੀਏ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਸਨ ਉਦੋਂ ਹੀ 28 ਦਸੰਬਰ 1937 ਵਿਚ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਜਫ਼ਾਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਤਾਂ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਸ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੋਠਾ ਦੇ ਕੇ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪਣਾ ਬਣਾਉ, ਆਪਣਾ ਕਮਾਉ ਤੇ ਆਪਣਾ ਖਾਉ। ਆਪ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਹ ਫਿਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪੀਰ ਮਹਿਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਉਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਖੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਾਗੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਿਲ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਆ ਕੇ ਕੁਛ ਸਾਲ ਕੱਟੇ। 1945 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ ਤੇ ਸੰਨ 1946 ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ 1946 ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਛੱਡ ਕੇ ਪੀਰ ਮਹਿਲ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਗੋਜਰੇ ਆ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਗੋਜਰੇ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਨਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਸੀਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ, ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਮਾਸੀ ਸ਼ਾਂਤ ਕੌਰ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਆ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਨਾਨਕਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਇਹ ਸਭ ਰੇਲ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਤੇ ਸਾਡੀ ਮਾਤਾ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਾਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸ਼ਰੀਫਪੁਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਰੇਲ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਜਮਾਲਪੁਰ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹੇ।

ਸਾਨੂੰ ਜਮਾਲਪੁਰ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਤਾਇਆ ਜੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਜਗ੍ਹਾ ਲੱਭਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਕੁਛ ਦਿਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਾਰਮ ਤੇ ਕੰਮ ਤੇ ਲਾ

ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੋ ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੇ ਉਹੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ, ਤਾਇਆ ਜੀ, ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸਲੇਮਪੁਰ ਸ਼ੇਖਾਂ ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਪਿੰਡ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਸੰਦ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਇਹ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਮਕਾਨ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਜਿਹਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਉਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਤਾਲੇ ਲਾ ਲਏ। ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਲਪੁਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਸਲੇਮਪੁਰ ਸ਼ੇਖਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਹੋਰ ਕੰਮ ਵੀ ਨਾਲ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਦਰਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਥੇ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਹੋਵੇ ਉਹ ਵੀ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਰਜਮੈਂਟ ਬਜ਼ਾਰ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁਝ ਟੂਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1949 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਨਗਾਵਾਂ ਦੇ 'ਸਕੂਲ' ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ। ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਤੀਜੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕੈਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੰਨ 1950 ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੀਜੀ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ। ਚੌਥੀ ਕਲਾਸ ਹਾਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਣ ਤੇ ਲਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਤਬਲੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਟੂਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਾਗੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰਾ ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕੋਟਲਾ ਮੇਰਠ ਸ਼ਹਿਰ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਾਗੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੰਨ 1950 ਵਿਚ

ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾਡੀ ਭੈਣ ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਪਿੰਡ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ (ਸੰਭੂ) ਦੇ ਕੋਲ ਸ. ਟਹਲ ਸਿੰਘ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਡਾ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਹੁਣ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਵਸ ਰਹੀ ਹੈ। 25 ਨਵੰਬਰ 1954 ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਸਾਡੇ ਭਰਾ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਿੰਡ ਕਲਰਹੇੜੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਪਲਾਟ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੋਜਰਾ ਮੰਡੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਕਲੇਮ ਗੌਰਮਿੰਟ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੀ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੀ 'ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਸਲੇਮਪੁਰ ਸ਼ੇਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ, ਜੀ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਅਲਾਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1976-78 ਤੱਕ ਪਿਤਾ ਜੀ ਰਾਜਪੁਰਾ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ (ਸਾਡੀ ਮਾਂ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਦਾ 25 ਜਨਵਰੀ 1977 ਨੂੰ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਲਖਨਊ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਦਰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਖੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਰਹੋ। ਜੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਤਾਂ ਗਏ ਪਰ ਮਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਰਾਮ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਜੀ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜੋ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਉਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਭੈਣ ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਡਾ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਦੁਕਾਨ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਆਪ ਦੀ ਬੱਚੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

25 ਮਈ 1980 ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਥੇ ਚੁਰਾਸੀ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਚੁਰਾਸੀ ਵਾਰ ਬਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਚੁਰਾਸੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਦੀ ਚੁਰਾਸੀ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੋ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਚੁਰਾਸੀ ਪਾਠ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਕੰਮ ਦੇ ਤੇ ਲਗਨ ਦੇ ਇਤਨੇ ਹਠੀ ਸਨ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਣਾ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਛੱਡਣਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੇਸ ਕਈ ਸਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਹਾਈਕੋਰਟ ਜਲੰਧਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੇਸ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਪੈਣੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਸਲੇਮਪੁਰ ਤੋਂ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਹੀ ਜਾਣਾ। ਸਵੇਰੇ ਤੜਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਚੱਲ ਪੈਣਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ, ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਹੀ ਜਲੰਧਰ ਜਾਣਾ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਹੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਣਾ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਹੋਲੇ ਮਹਲੇ ਤੇ ਵੀ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਆਪ ਜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਸਨ। ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਲਾਕੀ, ਠੱਗੀ ਠੱਗੀ ਦਾ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਐਸੇ ਸੰਤ ਰੂਪ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸਿਮਰਨ ਨਿਵਾਸ, ਗਲੀ ਨੰ:1

ਨਿਊ 'ਬਸੰਤ' ਵਿਹਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਸੰਗੀਤ-ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਅਨਮੋਲ ਤੋਹਫੇ

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦਾਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਇਆ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੋਹਫਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਡਭਾਗੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਆਪ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਝ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤ ਮੇਲ ਕਰ ਅਨਦੋ ਅਨਦ ਘਣਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਵਾਨ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦਾਤ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗੱਢੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਉਸਤਾਦ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਨਾਲ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਮਰ ਭਰ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨ ਸੰਗੀਤ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਅਨਮੋਲ ਤੋਹਫਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਰ ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਉਤਮ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਵਰ ਲਿੱਪੀ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਪਰੀਚੈ, ਅਲਾਪ, ਤਾਨਾਂ,

ਤਿਹਾਈਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਜੁਲਾਈ 1996 ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਸਮੂਹ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰਿਆਂ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਮੋਲਕ ਦਾਤ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਈ ਸਦੈਵ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਬਕਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਥ ਰਤਨ ਸਵ. ਸ੍ਰ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੋਹੜਾ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ. ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਐਸ. ਐਸ. ਕਰੀਰ ਰਿਟਾ. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ 12 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 84 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ 12 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 78 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਕੁੱਲ 24 ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ 162 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਜੋ ਪੰਜ ਵਾਰ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਉਪਯੋਗੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਹਾਉ, ਮਹਲਾ, ਪੜਤਾਲ, ਇਕਤੁਕੇ, ਦੁਤੁਕੇ, ਤਿਤੁਕੇ, ਚੌਤੁਕੇ, ਸ਼ਬਦ, ਅੰਕ, ਧੁਨੀ ਤੇ ਪਦ ਦਾ ਪਰੀਚੈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਚੌਉਕੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ 2003 ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ 400 ਸਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿੰਘ ਬੰਧੂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਤਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ, ਗੁ. ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਸਵ. ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਨਿਊ ਦਿੱਲੀ, ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਪ੍ਰ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਮੱਧ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਪਲਬਧ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਾਇਕ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸਵਰ ਸੰਗਤੀਆਂ, ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪਰੀਚੈ ਤੇ ਅਲਾਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਹਰ ਇੱਕ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਚਉਂਕੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ, ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੇ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਤਾਨਾਂ ਚੌਗੁਨ ਲੈਅ ਤੇ ਤਿਹਾਈਆਂ ਤੇ ਅੱਠ ਗੁਨ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਂ ਤਿਹਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ 63 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜਤਾਲਾਂ ਤੇ ਸਾਢ, ਪੌਣ, ਸਵਾਈ ਮਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਦੀਆਂ 31 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾ ਤੇ ਹਰ ਬੰਦਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਤਾਨਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਤਿਹਾਈਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਤੋਂ ਸੂਰੀ ਰਾਗ ਤੱਕ ਕੁੱਲ 372 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਛਪੀ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਦਾ ਰਿਣੀ ਰਹਿਣਗੇ।

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਮੌਰ ਸੰਸਥਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰਚ 2006 ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਭਾਗ-ਦੂਜਾ ਨੂੰ ਛਾਪ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ 400

ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿਚ ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਲਾ ਗੁ. ਰਕਾਬਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਮੁਖੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ, ਮਲੋਟ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਭਾਗ-ਦੂਜਾ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਤੋਂ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਤੱਕ 16 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 420 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਭਾਗ-ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਮੱਧ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਹਰ ਇੱਕ ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਪਰੀਚੈ, ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ, ਮੱਧ ਲੈਅ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਆਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਲਾਪ, ਤਾਨਾਂ ਤਿਹਾਈਆਂ ਸਹਿਤ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਢ, ਪੌਣ ਤੇ ਸਵਾਈ ਮਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ 22 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਿੱਪੀ ਬੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਖਾਸ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 40 ਪੜਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਲਿੱਪੀ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਕੀਰਤਨ ਰੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 500 ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵਸ 18 ਅਪ੍ਰੈਲ 2004 ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 500 ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵਸ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 500 ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਤੋਹਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀਰਾਗ, ਮਾਝ, ਆਸਾ, ਸੋਰਠਿ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਸਾਰਗ ਤੇ ਮਲਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੌਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 63 ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨੌਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 88 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰ ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਥੇਦਾਰ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮੁਖੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡਿ ਤਥਾ ਸਤੈ ਭੂਮਿ ਆਖੀ ਦੀ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀਆਂ 6 ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਿੱਪੀ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲ ਸਹਾਰ ਭੱਟ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਦਸ ਸਵੱਈਏ ਰਚਿਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਵੱਈਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਵੇਰ ਦੇ 10 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 26 ਸ਼ਬਦ

ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਆਗਮਨ ਰਚਿਤ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 15 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 22 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 135 ਸ਼ਬਦ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। 22 ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪਰੀਚੈ, ਤਾਲ ਬੱਧ ਅਲਾਪ, ਤਾਨਾਂ ਤੇ ਤਿਹਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਰਤੰਡ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਿਤ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਧੰਨ ਧੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲ ਬਖਸ਼ਣ ਤਾਂ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਰਹਿੰਦੇ ਕਾਰਜ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਕੈਸਟ ਸਮੀਖਿਆ

ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਹੰਸ'

ਕੈਸਟ: ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਕਰੁ ਕੰਪਨੀ: ਫਾਈਨ ਟੱਚ ਕੀਰਤਨਕਾਰ: ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਗੀਤਚਾਰੀਆ ਤੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਮੁਖੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਧੁਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ 2 ਕੈਸਟਾਂ ਦਾ ਸੈਟ ਫਾਈਨ ਟੱਚ ਕੰਪਨੀ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੇਵੀ ਬੀਬੀ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੈ। ਹਥਲੀ ਕੈਸਟ 'ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਕਰੁ' ਵਿਚ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤੰਤਰੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਈਡ ਏ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਸਭੇ ਜੀਅ ਸਮਾਲ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਕਰੁ' ਹੈ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਉਚਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ 'ਤੂ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ' ਰਾਗ ਮਾਝ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਇਹ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਪਤੰਗ' ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕੈਸਟ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਸ਼ਬਦ 'ਬਿਨ ਤੇਲ ਦੀਵਾ ਕਿਉਂ ਬਲੈ' ਰਾਗ ਸਿਰੀ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਤਾਲ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਈਡ ਬੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੈ 'ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਉ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀਂ ਤੋਰੈ' ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਅਧੀਨ ਇਕ ਤਾਲ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ

ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਤੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਹੈ, ਬੜੇ ਹੀ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਬਦ 'ਜਗਤ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਅਪਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਧਾਰਿ' ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਭਲੇ ਹਿਤ ਅਰਦਾਸ ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਪਾਵਨ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਤਾਲ ਦੁਦਰਾ ਵਿਚ ਤਾਲ ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੈ 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਨੀ' ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਯਾਰ ਹਮਾਰੇ ਸੱਜਣ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੈਤਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਾਲ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ 'ਮਿਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ' ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 10ਵੀਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ 'ਆਜਿ ਮੇਰੇ ਅਇ ਹੈ' ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਬਿੱਤ ਹੈ। ਤੀਨਤਾਲ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਬੀ ਸਾਈਡ ਤੇ 'ਗੁਰ ਸੰਤ ਜਨੋ ਪਿਆਰਾ ਮੈ ਮਿਲਿਆ' ਦੂਜਾ ਸ਼ਬਦ 'ਹਉ ਵਾਰੀ ਮੁਖ ਫੇਰਿ ਪਿਆਰੇ' ਤੀਜਾ ਸ਼ਬਦ 'ਦਰਸਨ ਕੀ ਮਨ ਆਸ ਘਨੇਰੀ' ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਬਿਲੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਭਾਈ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਬਲੇ ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਭਤੀਜੇ ਕਾਕਾ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਧੀਆ ਅਲਪ ਤਾਲਾਂ ਲਾ ਕੇ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਬਿਲੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕੈਸਟ ਕੀਰਤਨ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਵਾਧਾ ਹੈ, ਸਾਂਭਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਫਾਈਨ ਟੱਚ ਕੰਪਨੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਿਰਮੇਲ ਦਾਤ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ
ਵਿਦਿਆਲਾ, ਮਸਤੂਆਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਗਰੂਰ

Bhai Santa Singh : **A Unique Exponent of the Guru's Hymn**

Harjap Singh Aujla

As a child I was used to waking up between 6 and 7am. But on one cold early winter morning of 1948 my mother woke me up at about 4:30am, gave me a bath and made my "Joorā" (a bun of combed and knotted hair worn by the Sikhs). After I put on new clothes, she took me to the family radio and asked me to operate it. I pushed the on-button and the light came on. Soon the sound appeared. The sign-on tune of All India Radio looked like a great achievement. Then a sweet voice announced the time 5:00am and the start of a special one hour morning service on the airwaves of All India Radio Jalandhar-Amritsar in honour of the birth anniversary of Guru Nanak. The announcer told that we are taking you to the Golden Temple Amritsar for a direct transmission of the recitation of "Asa Di Vaar". In a split second the beat of the drums (Tabla), the sound of harmonium and high pitched voices of a group of musicians could be heard. It seemed that the musicians were emotionally calling Guru Nanak to once again bless this earth with his physical presence in human form. The special recitation of the hymns of the "Guru" sounded genuinely emotional and appeared rather impressive. At that young age I did not understand as to what was

being sung, nevertheless, I felt highly impressed by the melody, tone and texture of the music. I had no knowledge as to who was singing, nor did anybody announce it especially. For a number of years the voices heard on that day were shrouded in mystery, but my curiosity was always there to un-revel this mystery.

Several years later, I had a chance meeting in America with Sardar Jodh Singh, the retired Assistant Station Director of All India Radio Jalandhar. Sardar Jodh Singh happened to be the announcer of the programme in the sanctum sanctorum of the Golden Temple on that auspicious day. He revealed for the first time that the group of musicians performing "Shabad Kirtan of Asa Di Vaar" at the Golden Temple during the first ever live transmission on the Birth Anniversary of Guru Nanak was indeed led by Late Bhai Santa Singh, the then senior most musician of the Golden Temple. I knew it all along that it was somebody special, somebody highly accomplished. A number of "Shabads" recorded on 78 RPM gramophone records in the voices of Bhai Santa Singh Ragi and party were available in the market for decades and different stations of All India Radio including Delhi, Jalandhar, Jammu and Lucknow used to play these records.

Bhai Santa Singh had the God given unique capability to sing in very high notes, which most other musicians could not replicate. His exact date of birth is not known, but according to recorded information he was born in the walled city of Amritsar in 1904. During those days very few Sikhs used to sing even in the gurdwaras and those who did sing had to hone their skills at classical music under the strict guidance of Muslim or Pandit professional classical teachers. Bhai Santa Singh was no exception, he enrolled at a very young age as a learner of Sikh classical music in the music department of the famous "Yateem Khana" in Amritsar. The head teacher was a renowned trainer in classical music Bhai Sain Ditta. Several of Sain Ditta's students served as the "Huzoori Ragis" at the Golden Temple. Other famous students of Sain Ditta included Bhai Taba, Bhai Naseera, Bhai Darshan Singh Komal and Sain Ditta's own son Bhai Desa. But Bhai Santa Singh was exceptional among them all. Soon after completing his education at the "Yateem Khana" Bhai Santa Singh was employed as a "Hazoori Ragi" at the Golden Temple during early twenties. His group included among others another famous personality Late Bhai Surjan Singh also. Both were bestowed with very sharp and melodious voices and could sing in unison. The democratically elected governing body for the Sikh shrines the Shiromani Gurdwara Prabandhak Committee (SGPC), replacing

the old institution of "Mahanthood" took control of all the historic Sikh shrines in Punjab and North West Frontier Province in 1925, but still a very high standard of "Gurmat Sangeet" (traditional Sikh religious music) was maintained at most of its Gurdwaras at least during the first three decades of the inception of the SGPC.

During those days the Golden Temple Amritsar was known for employing highly accomplished musicians for performing "Chawnkis of Shabad Kirtan" in its sanctum sanctorum. Recommendations by the influential and the powerful were never considered for recruitment of staff. Other great musicians in the service of the Golden Temple included legendary Bhai Lal, Bhai Chand, Bhai Chanan, Bhai Hira Singh etc. Soon Bhai Santa Singh carved a nitch for himself. He was very hard-working. As a first step he used to grasp the meaning of the "Shabad" to be sung. He modulated his voice to convey the true meaning of the "Shabad" without the need of explaining it through a speech or a discourse. At times he used to slow down the beat so much that the meaning of each word of the "Guru" was understood clearly even by the layman. While reciting the "Bir Rus Bani" (martial music) of the tenth master Guru Gobind Singh, he used to convey the message of war by increasing the pace of the musical composition.

On special occasions, the Golden Temple and Gurdwara Janam Asthan Sri Nankana Sahib, the two most sacred

Gurdwaras, used to exchange their leading musicians. Bhai Santa Singh used to go to Nankana Sahib on those occasions.

All India Radio Lahore came into being in 1936, but the full fledged production facilities were added in 1937. That was the year when Bhai Santa Singh was also approved as a casual radio artist. During those days the line up of the classical vocal radio artists of All India Lahore included among others Dalip Chander Vedi, Bade Ghulam Ali Khan, Master Rattan of Phagwara, Master Madan, Dina Qawwal of Jullundur, Mubarik Ali Fateh Ali of Jullundur and Harish Chander Bali. The leading Sikh religious musicians included Bhai Santa Singh of the Golden Temple and Bhai Samund Singh of Gurdwara Janam Asthan Nankana Sahib. Malika Pukhraj, Bhai Chhaila of Patiala, Mohammad Rafi, Noorjehan, Zeenat Begum, Shamshad Begum, Dilshad Begum, Mukhtar Begum, Parkash Kaur and Surinder Kaur were considered much junior Punjabi song and "Ghazal" singers.

Casual singing at All India Radio Lahore made Bhai Santa Singh very famous. During those days Genophone Recording Company opened its modern recording studio in Lahore. Master Ghulam Haider was hired as its music director. Master Ghulam Haider developed a special liking for the voice of Bhai Santa Singh. He persuaded Bhai Santa Singh to record some "Shabads". The tunes were either traditional Sikh religious

"Reets" handed down from generation to generation or Bhai Santa Singh's own highly melodious creations. The orchestra with special preludes and interludes was of course Ghulam Haider's. Eight "Shabads" were recorded on four discs of three minutes each and each became very popular. These recordings were made in 1941-42, but their 45RPM extended play discs were available till 1970s. Other Sikh musician whose recordings of Sikh religious music are among the earliest available on records include Bhai Budh Singh Taan, whose rendering of "As Di Vaar" was available on 12 discs in 78RPM.

"Asa Di Vaar" by the group of Bhai Sudh Singh Pardhan Singh was also recorded during the forties. One or two records of "Shabad Gayan" in the voices of Bhai Gurmukh Singh Sarmukh Singh Fakkar of Nankana Sahib were also available in the market. In addition one disc of "Shabad Gayan" in the voice of child prodigy Master Madan was also recorded during the nineteen forties. This recording after disappearing from the market for several decades is once again available. Some "Shabads" sung by Bhai Budh Singh Taan and Surinder Kaur were also available in the market during the forties. Bhai Samund Singh, although sang regularly for the radio, but did not record his "Shabad Gayan" on discs until the nineteen sixties, when during the Quin Centennial celebrations of the birth of Guru Nanak a set of five long playing records was published.

After the creation of Pakistan, Bhai Samund Singh also joined Bhai Santa Singh in the service of the Golden Temple. They had very different styles of performing "Shabad Kirtan". Bhai Samund Singh used to perform a modified version of "Khayal Gayaki". He used to leave the "Alaap", "Jorh Alaap" and the "Vilambhat Lai" as well as the climax "Dhrut Lai" and sing the entire "Shabad" in "Madh Lai". On the other hand Bhai Santa Singh either sang in the traditional "Reets" handed down from generation to generation or he created his own "Reets" by improvising new tunes from the source "Ragas" and "Raginis". Bhai Santa Singh used to rehearse the tunes for hours at a stretch to the accompaniment of "Taan Pura".

Bhai Santa Singh believed in very simple living. He used to ride a by-cycle on his way to perform "Shabad Kirtan". One day an admirer presented a car to him, which he retained for a few days before returning it back to him. The reason given for spurning the offer was that he used to recite a path while riding a cycle and he used to complete the path while riding the bike. But when he started being driven in the car the same distance was traveled in 5 minutes and he could not complete the path. Such was the simplicity and lack of greed in Bhai Santa Singh. Once the famous Bhai Chand was supposed to perform last of all in a special "Kirtan Diwan" in pre-partition Lahore and Bhai Santa Singh was the penultimate singer.

But Bhai Chand got so much impressed with the "Shabad Gayan" by Bhai Santa Singh, that he requested to skip his own turn and requested Bhai Santa Singh to finish the "Diwan" by singing "Raga Darbari Kanra". Bhai Santa Singh completely mesmerized the audience with his soulful rendition of "Raga Darbari Kanra". This story was narrated to me by Bhai Gurdip Singh ji, the head priest of New York's famous Richmond Hill Gurdwara.

Round about in 1949, Bhai Santa Singh abruptly left the service of the SGPC and temporarily moved to New Delhi. Soon he tried his hand at becoming a building contractor in Assam, but contractorship did not suit his temperament and he took employment in Gurdwara Sis Ganj Old Delhi. Delhi was fast becoming a city of refugees from West Pakistan. Some of his most ardent admirers had moved from Lahore, Gujranwala, Lyallpur, Montgomery, Sialkot and Sheikhpura to Delhi. For them it was a pleasure to listen to the "Shabad Gayan" by Bhai Santa Singh. On hearing about Bhai Santa Singh's joining the service of Gurdwara Sis Ganj Delhi, the crowds at that historic gurdwara started swelling each morning.

The refugee "Sangat" of Delhi got so much hooked to listening to Bhai Santa Singh's "Shabad Kirtan" at Gurdwara Sis Ganj Chandni Chowk that they insisted that the early morning "Chawnki of Asa Di Vaar" must always be performed by the group of Bhai Santa Singh. The only

other group allowed to perform "Asa Di Vaar" in the absence of Bhai Santa Singh was Bhai Avtar Singh Gurcharan Singh and Swaran Singh, formerly of Sultanpur Lodhi in Kapurthala District.

While in Delhi Bhai Santa Singh became the staff artist of All India Radio Delhi and his live performance of "Shabad Kirtan" became a regular feature of its Punjabi Program. Some years after 1947, one of the most important members of his group Bhai Surjan Singh parted company and formed his own group. This incident affected him badly, but he trained his brother Bhai Shamsheer Singh to sing alongside him. This did not diminish the popularity of his group. In the meanwhile Bhai Surjan Singh's newly created group also became very popular. To this day the best selling records of "Asa Di Vaar" are Bhai Surjan Singh's.

On the death of India's First Prime Minister Pandit Jawahar Lal Nehru in 1964, Bhai Santa Singh was the only Sikh religious musician, who was especially invited to perform "Shabad Kirtan" during the period of mourning at All India Radio Delhi. Some of these recordings are still preserved in the archives of the Delhi Station of All India Radio. At one time or the other every great maestro, be it a vocalist or an instrumentalist of India, had the honour of singing at one or the other stations of All India Radio. Some of those artists were recorded and many others were not. Even those whose performances were recorded, their recordings were destroyed

later on due to the callousness of the authorities. If all the recordings of Bhai Santa Singh and Bhai Samund Singh would have been preserved, we would have had at least 300 hours of recordings of each. Such musicians are not born every day. We are sorry to lose their historic moments.

Late Yogi Harbhajan Singh was a great admirer of the "Kirtan Shelley" of Bhai Santa Singh. In order to train his followers, the American Sikhs, in the art of performing "Shabad Gayan" he wanted to bring one of the students of Bhai Santa Singh's school of music to America. Bibi Amarjit Kaur, who had honed her skills under the guidance of Bhai Santa Singh was brought from India to America for the purpose. She now works in the World Bank and lives in Northern Virginia, in one of the suburbs of the American Capital Washington D.C. By listening to her you can get a glimpse of her great mentor. The way she modulates her voice, it appears that she is coming true on the teachings of her great mentor.

In 1965, Bhai Santa Singh's former companion Bhai Surjan Singh suddenly left for his heavenly abode. Although they had parted company years ago, but still Bhai Santa Singh took this loss to heart. For several days he felt very much dejected. But according to the "Gurus" message the life must go on and Bhai Santa Singh did not miss his "Kirtan" schedules.

Bhai Santa Singh was in great

demand for his unique style of "Shabad Kirtan" all over India, but he seldom stepped out of Delhi. Once in 1966, on the persistent request of the "Sangat" of Bombay he was allowed to go to Bombay for a couple of weeks. On hearing this welcome news, the knowledgeable "Sadh Sangat" of Bombay was electrified. They had the once in a lifetime experience of listening to Bhai Santa Singh live. They requested for more of his time, but the management of Gurdwara Sis Ganj in Delhi refused to extend his stay, because the "Sangat" in Delhi also wanted to listen to his "Shabad Kirtan". On the day of his departure for Delhi big crowds gave him a tearful sendoff in Bombay. On his way back to Delhi, while still in train, he suffered a massive heart attack. Before any medical care could be administered, he had already left for his heavenly abode, in the feet of his divine master.

Bhai Santa Singh's funeral saw the community in deep mourning. This story was narrated to me by his pupil Bibi Amarjit Kaur.

After Bhai Santa Singh's death, his brother Bhai Shamsheer Singh took over his group. Bhai Shamsheer Singh could sing in all the tunes of Bhai Santa Singh, but he lacked the range and modulation. After the death of Bhai Shamsheer Singh about two decades ago, Bhai Santa Singh's nephews Bhai Harjit Singh and Bhai Gurdip Singh are keeping his tradition alive. They can not match the dexterity of Bhai Santa Singh, but they have kept all his "Reets" alive. Today they are the leading musicians of Delhi Sikh Gurdwara Management Committee are held in a high esteem. The life may not be perfect but it is, nevertheless, going on.

*16 Junction Pond Lane, Monmouth
Junction, New Jersey 08852 USA.*

प्राचीन वीणा वादन तथा उसके द्वारा संगति सम्बन्धी पुरातन मूल तत्वों का संक्षिप्त विवेचन

योगेश शर्मा

समस्त प्राचीन भारतीय वाद्यों में वीणा को सर्वाधिक श्रद्धा व सम्मान पूर्ण स्थान प्राप्त रहा है। जहां ये वाद्य अपने अनेक रूपों में वैदिक काल से अथवा सम्भवतः उससे भी पहले से भारतीय संगीत में प्रचलित रहकर विशिष्ट ऐतिहासिक महत्त्व ग्रहण करता है, वहीं समस्त ज्ञान कला व विद्या की अधिष्ठात्रि देवी मां सरस्वती के कर कमलों में सुशोभित होने से यह जन-जन की श्रद्धा व आस्था का केन्द्र भी बनता रहा है।

इसी प्रकार व्यवहारिक व शास्त्रीय दृष्टि से देखने पर भी ज्ञात होता है कि जहां वैदिक साहित्य में वीणा सम्बन्धी विविध प्रकार के उल्लेख प्राप्त होते हैं। वहीं महाऋषि भरत द्वारा अपनी अमर कृति नाट्य शास्त्र में इसके अनेक रूपों व उनकी वादन विधि सम्बन्धी विस्तृत विवेचन उपलब्ध है। इस भान्ति स्पष्ट है कि भारतीय संगीत के विकास के प्रारम्भिक चरणों से ही यह वाद्य उसके साथ विकसित व परिष्कृत होता रहा है। अतः एकांकी वाद्य एवं संगति वाद्य के रूप में प्रयुक्त होकर तत्कालीन संगीत के लिये एक उत्तम आधार वाद्य के रूप में सम्मानित होता रहा है।

जैसा कि सर्वविदित है कि प्राचीन काल में वीणा वादन की अपनी एक विशिष्ट तथा परिष्कृत प्रणाली विकसित हो चुकी थी, जिसका अनुसरण करते हुये वीणा वादक एकांकी वादन के साथ-साथ गायन की भी श्रेष्ठ संगति करने में समर्थ हो सकते थे। यद्यपि वाद्य संगति

का विषय अपने आप में इतना सूक्ष्म है कि इसे शब्दों द्वारा पूर्ण रूपेण व्यक्त कर पाना सरल नहीं है। तथापि पुरातन विद्वानों ने इससे सम्बन्धित कुछ ऐसे वैज्ञानिक नियम बनाये थे जिनके पालन द्वारा कलाकार एवं संगीत विद्यार्थी सहज ही इस विषय में प्रवीणता प्राप्त कर सकते थे। इनपर एक सामान्य दृष्टिपात मात्र करने पर ही आज के संगीत विद्वान एवं जिज्ञासू उन प्राचीन संगीतज्ञों की सूक्ष्म बुद्धि, विचारशीलता एवं सहज विवेचन क्षमता की मुक्त कंठ से सराहना करने को विवश हो जाते हैं।

यह सत्य है कि आज काल गति के प्रभाव से प्राचीन शास्त्रों का प्रयाप्त भाग विनाश के विकराल मुख में समा चुका है तथा उसका जो भी अवशिष्ट भाग आज उपलब्ध है, उसके अन्तर्गत अनेकों विषयों सम्बन्धी पर्याप्त जानकारी उपलब्ध नहीं हो पाती, तथा जो संक्षिप्त जानकारी मिलती भी है, उसके सम्बन्ध में आधुनिक विद्वान थोड़े-थोड़े अन्तर से विविध विचार व्यक्त करते हैं। किन्तु उन विचारों में से जो इष्ट विषय से सम्बन्धित हैं, उनका संक्षिप्त लेख यहां पर निश्चित रूप से वांछनीय एवं समीचीन होगा।

प्राचीन वीणा वादन प्रणाली के अन्तर्गत धातु एवं वृक्ष जैसे नियम अत्यन्त महत्वपूर्ण माने जाते थे। जिनमें से धातु का सम्बन्ध मूलतः वीणा की विभिन्न वादन क्रियाओं से था। जबकि वृक्ष का सम्बन्ध अधिकांश विद्वानों ने वीणा द्वारा गायन की संगति करने की विधि के साथ माना है। अतः इष्ट विषय की ओर अग्रसर

होते हुये सर्वप्रथम यहां इन दोनों का संक्षिप्त उल्लेख अनिवार्य है।

1. धातु: वीणा वादन में दायें-वायें तथा दोनों हाथों के सहयोग से की जाने वाली विभिन्न वादन क्रियाओं को भरत ने 'धातु' कहा है। आधुनिक दृष्टिकोण से तार पर प्रहार द्वारा उत्पन्न होने वाले विभिन्न बोल और इन बोलों पर आधारित विभिन्न छन्द, मीड, क्रिन्तन, गमक जैसी विविध क्रियाएं इन धातुओं और इन पर आधारित अन्य हस्त व्यापारों के अन्तर्गत आ जाते हैं। इन धातुओं के विस्तार, करण, व्यंजन और अविध्य संज्ञक चार मुख्य प्रकार तथा प्रत्येक प्रकार के अनेक भेद होते थे किन्तु यहां इन सब के विस्तार में जाना लगभग विषयांतर में जाने के सदृश्य है। अतः इनके अध्ययन से ज्ञात कुछ महत्वपूर्ण तथ्यों की ओर संकेत मात्र पर्याप्त होगा यथा:-

(क) पुरातन काल में वीणा वादन में मिज़राव के स्थान पर उंगलियों, नखों और कोण नामक काष्ठ खण्ड आदि का प्रयोग होता था।

(ख) तार पर प्रहार करने के लिए उंगलियों के साथ-साथ अंगूठे का प्रयोग भी होता था। जोरदार प्रहार करने के लिए तार को उंगलियों और अंगूठे से कैंची की भांति पकड़कर एक ओर को थोड़ा खींच कर छोड़ा जाता था।

(ग) अक्षरों के काल (बोलों की अवधि) तीन प्रकार की होती थी, जिनमें ह्रस्व, अर्थात् लघु अक्षर के उच्चारण की अवधि एक मात्रा काल, दीर्घ अर्थात् गुरु अक्षर के उच्चारण की अवधि 1 दो मात्रा काल तथा प्लुत अक्षर की अवधि तीन मात्रा काल मानी जाती थी।

(घ) गायन के विभिन्न अलंकरणों के अनुकरण में यह धातु अत्यन्त सहायक होते थे।

2. वर्षति: धातुओं के पश्चात् पुरातन वीणा वादन विधि में वर्षति का स्थान आता था। वर्षति

की व्याख्या करते हुए श्री के. वासुदेव शास्त्री ने कहा है कि 'गीत, वाद्य और नृत्य में भिन्न-भिन्न देशों की जनता की रुचि भेद के अनुसार भिन्न-भिन्न प्रकार का प्रयोग हुआ करता है।' इन प्रयोगों का नाम वर्षति है। श्री शास्त्री का यह कथन प्रथम अवलोकन में जटिलता पूर्ण प्रतीत होना स्वाभाविक ही है। अतः इसका स्पष्टीकरण डॉ. लालमणि मिश्र के इन शब्दों से किया जा सकता है।

1. के. वासुदेव शास्त्री संगीत शास्त्र पुष्ठ - 262

यद्यपि वर्षति क्या है, यह स्पष्ट रूप से आचार्य भरत ने नहीं बताया है, फिर भी वर्षति की शब्द योजना के आधार पर यह कहा जा सकता है कि वर्षति वादन अथवा गायन शैली का पर्याय है।"

इस परिभाषा को और स्पष्ट करने के लिए यहां इतना और कह देना उपयुक्त होगा कि वादन शैली से अभिप्राय यहां केवल स्वतंत्र वादन अथवा एकांकी वादन से नहीं है। अपितु वीणा वादकों द्वारा गायन की संगति करने में अपनाई जाने वाली भिन्न-भिन्न शैलियां भी इसमें सम्मिलित हैं।

यह वर्षतियां तीन कही गई हैं — चित्रा वर्षति, वार्तिक वर्षति और दक्षिणा वर्षति । सम्भवतः प्राचीन ग्रन्थों में पर्याप्त विवेचन के आभाव के कारण इनके अर्थ सम्बन्धी आधुनिक विद्वानों के विचारों में पूर्ण सामंजस्य दृष्टिगोचर नहीं होता। अनेक विद्वानों ने चित्रा वर्षति, वार्तिक वर्षति और दक्षिणा वर्षति को क्रमशः द्रष्ट, मध्य और विलंबित लय की शैली कहा है। जबकि श्री के. वासुदेव शास्त्री जैसे कुछ अन्य विद्वानों ने इनका सम्बन्ध वाद्य और गायन के संयुक्त प्रयोग से जोड़ा है। श्री शास्त्री के अपने शब्दों में :- "चित्रा वर्षति में वाद्य का मुख्यत्व है, वाद्य

का अनुसरण करने में ही गीत का महत्व है।¹² वार्तिक वर्षति में गीत का प्राधान्य है। (तथा वादन को गायन का अनुसरण करना पड़ता है) इस भान्ति सपस्ट है कि उस समय चित्रा वर्षति के अन्तर्गत गायन द्वारा वादन की तथा वातष्क वर्षति के अन्तर्गत वादन द्वारा गायन की संगति करने का विधान था। इसके पश्चात दक्षिण वर्षति के सम्बन्ध में श्री शास्त्री के विचार स्पष्ट नहीं हैं।

1. डॉ. लालमणि मिश्र, भारतीय संगीत वाद्य - पृष्ठ - 27

2. के. वासुदेव शास्त्री, संगीत शास्त्र - पृष्ठ - 262

वाद्य वृन्द के विवेचन में भी वर्षति को शैली के रूप में लेते हुए आचार्य भरत द्वारा इसके अन्तर्गत गायन के साथ वाद्य प्रयोग की निम्नांकित विधियाँ बताई गई हः—

(क) वाद्यगुणों पेता: इस वर्षति के अन्तर्गत गायक को इस प्रकार गायन करने को कहा गया है, जिससे वादक की वीणा प्रेक्षकों को स्पष्ट सुनाई दे और वे उसकी वादन कला से प्रसन्न हो सकें।

(ख) गीत गुणों पेता: इस वर्षति के अनुसार वादक को गायक की ऐसी संगति करनी चाहिए, जिससे गायक की कला का रूप मुखरित होकर प्रेक्षकों को प्रसन्न कर सके।

(ग) उभय गुणों पेता: इस वर्षति के अनुसार वीणा वादक और गायक को बारी-बारी से तथा एक साथ ऐसा कला प्रदर्शन करना चाहिए, जिसमें समस्त प्रेक्षकगण उस पर सहज ही मोहित हो जाएं।

वाद्य गुणों पेता के अन्तर्गत वादक के लिए तत्व, अनुगत तथा ओघ, इन तीन शैलियों के अनुसार अपना कला कौशल प्रकट करने का निर्देश है। श्री के. वासुदेव शास्त्री के मतानुसार

इनकी व्याख्या इस प्रकार है:—

(स) तत्व: गीत के लय-ताल, विराम, अन्य अन्त करने की जगह (विभिन्न पंक्तियों का अन्त करने की जगह) तथा उस राग या जाति विशेष के ग्रह, अंश, न्यास आदि को स्पष्ट रूप से दर्शाते हुए गीत तें लीन होकर वीणा वादन करने के प्रकार को तत्व कहा गया है।

(रे) अनुगत: गीत का थोड़ा-थोड़ा अनुसरण करते हुए वादन करने का नाम अनुगत बताया गया है।

(ग) ओघ: ओघ की व्याख्या करते हुए श्री शास्त्री लिखते हैं कि:—'गीत के अन्त में तो वाद्य मिल जाता है पर अवशिष्ट प्रयोगों को दूसरे प्रकार में विभाजित करके वादन करने का नाम 'ओघ' है।'

संभवतः इस कथन से उनका अभिप्राय यही है कि इसमें वादक गीत में विभिन्न पंक्तियों के अन्त में तो गायक के साथ मिलकर वादन करता था किन्तु गीत के शेष भाग में विभिन्न प्रकार के स्वर-प्रयोग द्वारा सौन्दर्य वृद्धि करता था। आज भी प्रायः देखा जाता है कि गीत की स्वर रचना के स्वरूप के अनुसार एक पंक्ति के बीच में आने वाले अथवा दो पंक्तियों के बीच के रिक्त स्थान को विभिन्न संगति वाद्यों द्वारा छोटे-छोटे आकर्षक टुकड़े लेते हुये भरा जाता है।

वर्णनीय है कि इन तीनों की व्याख्या सम्बन्ध में थोड़े-थोड़े अन्तर से विद्वानों के कुछ अन्य मत भी दृष्टिगोचर होते हैं किन्तु इष्ट विषय से सम्बंधित न होने के कारण यहां उनकी चर्चा न करना ही उचित होगा।

इस भान्ति स्पष्ट है कि एक एकांकी वाद्य होने के साथ-साथ एक उत्कृष्ट संगति वाद्य के रूप में भी वीणा का एक प्रमुख स्थान रहा है। इस पर संगति करने की विधियाँ तत्कालीन

संगीत के व्यवहारिक स्वरूप की ओर अनेक स्टीक संकेत करते हुए प्रमाणित करती हैं कि आज भारतीय संगीत की जो दीप्तिमान ध्वजा पूरे विश्व में फहरा रही है, उसके बीज रूप जितने प्राचीन व पुरातन हैं, उसके विकास का क्रम भी उतना ही विस्तृत तथा रोचक है।

1. के. वासुदेव शास्त्री, संगीत शास्त्र, पृष्ठ - 262

.....

सन्दर्भ : ग्रन्थ सूची .

1. जोशी, उमेश, भारतीय संगीत का इतिहास, आगरा :मानसरोवर प्रकाशन, 1978.

2. देव, शारंग, संगीत रत्नाकर, भाग-एक, आचार्य चक्रपाणि तथा

लक्ष्मीनारायण गर्ग (अनु.), हाथरस: संगीत कार्यालय, 1964

3. देव, शारंग, संगीत रत्नाकर (भाग पहला), ए.एस. सुब्रामणियम शास्त्री,

(अनु.), आदियार: लायब्रेरी एण्ड रिसर्च सैन्टर 1943.

4. परांजपे, शरच्चन्द्र श्रीधर (डा.), भारतीय संगीत का इतिहास, वाराणसी:

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वि. संवत् 2026

5. भरत, नाट्य-शास्त्र, 28वां अध्याय, आचार्य कैलाश चन्द्र बह्मस्पति (अनु.),

नई दिल्ली: पब्लिकेशन, प्रथम संस्करण, 1986.

6. भरत, नाट्य-शास्त्र, बड़ौदा, ओरियन्टल इंस्टीच्यूट, 1964.

7. मिश्र, लालमणि (डा.), भारतीय संगीत वाद्य, नई दिल्ली: भारतीय ज्ञान पीठ प्रकाशन, 1973.

7. शास्त्री, के. वासुदेव, संगीत-शास्त्र, लखनऊ: हिन्दी समिति सूचना विभाग, 1968.

8. शर्मा, भगवत शरण, भारतीय इतिहास में संगीत, खुरजा: संगीत मन्दिर, 1981

*Senior Lecturer in Instrumental Music,
Govt. Collage for Women, Ludhiana*

ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਹਰਦੀਪ ਕੌਰ

ਰਾਗੁ ਤਿਲੰਗ

ਖਮਾਜ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਇਕ ਸਰਲ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਰਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਭ, ਪੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਵਰਜਿਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਸ਼ੁਧ ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਨਿਸ਼ਾਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔਡਵ-ਔਡਵ ਹੈ। ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਨਿਸ਼ਾਦ ਹੈ। ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮੱਧ ਅਤੇ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸੁਰਸੰਗਤੀ 'ਨੁ ਪ' ਅਤੇ 'ਗਮ ਗ' ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਥਾਟ - ਖਮਾਜ (ਦੋਵੇਂ 'ਨ')

ਜਾਤੀ - ਔਡਵ-ਔਡਵ ('ਰ' ਅਤੇ 'ਧ' ਵਰਜਿਤ)

ਸਮਾਂ - ਦਿਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ

ਵਾਦੀ - ਗ

ਸੰਵਾਦੀ - ਨ

ਆਰੋਹ - ਸ ਗ ਮ ਪ ਨ ਸ

ਅਵਰੋਹ - ਸ ਨੁ ਪ ਮ ਗ ਸ

ਮੁੱਖ ਅੰਗ - ਨ ਸ ਗ ਮ ਪ, ਨੁ ਪ, ਗ ਮ ਗ, ਸ।

ਤੀਨ ਤਾਲ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
X				2				0				3			
ਸਥਾਈ															
								ਸ ਗ ਗ ਮ				ਮ ਪ ਪ ਪ			
								ਅਇ ਮਿ ਲੁ ਗੁ				ਰ ਸਿ ਖ ਝ			
								S G G M				M P P P			
								AA-AY MI L GU				R SI KH -			
ਗਮ ਪ ਪ ਗ				ਮ ਗ - -				ਗ ਮ ਮ ਪ				ਨ ਸੰ ਸੰ ਸੰ			
ਆਝ ਝ ਇ ਮਿ				ਝ ਲੁ ਝ ਝ				ਤੂ ਮੇ ਰੇ ਗੁ				ਤੂ ਕੇ ਝ ਝ			
GM P P G				M G - -				G M M P				N S S S			
AA- - AY MI				- L - -				TOO MAY RAY GU				ROO KAY - -			
ਨੁ ਪ ਪ ਗ				ਮ ਗ - -											
ਪਿ ਆ ਝ ਰੇ				ਝ ਝ ਝ ਝ											
N P P G				M G - -											
PI AA - RAY				- - - -											

ਅੰਤਰਾ

ਸੰ	ਸੰ	ਸਰੰ	ਨ	ਸੰ		ਸੰ	
ਹਾ	ਫ	ਫੀਫ	ਫ	ਆ	ਫ	ਫ	ਫ
S	S	SR	N	S	-	S	-
HAA	-	NEE	-	AA	-	-	-
ਗ	ਮ	ਪ	ਗ	ਮ	ਗ	-	-
ਣਾ	ਫ	ਈ	ਆ	ਫ	ਫ	ਫ	ਫ
G	M	P	G	M	G	-	-
NAA	-	EE	AA	-	-	-	-

ਗ	ਮ	ਮ	ਪ	ਪ	ਨ	ਨ	ਨ
ਹਰਿ	ਕੀ	ਆ	ਕ	ਫ	ਥਾ	ਕ	ਫ
G	M	M	P	P	N	N	N
HAR	KEE	AA	KA	-	THAA	KA	-
ਨ	ਨ	ਨ	ਸੰ	ਸੰ	ਨੁ	ਪ	ਪ
ਗੁ	ਫ	ਰਿ	ਮੀ	ਫ	ਤਿ	ਸੁ	ਫ
N	N	N	S	S	N	P	P
GU	-	R	MEE	-	T	SU	-

ਸੁਰ-ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ

ਹਰਦੀਪ ਕੌਰ

ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੪॥

ਹਰਿ ਕੀਆ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆ
ਗੁਰ ਮੀਤਿ ਸੁਣਾਈਆ॥

ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਗੁਰ
ਕਉ ਬਲਿ ਜਾਈਆ॥੧॥

ਆਇ ਮਿਲੁ ਗੁਰਸਿਖ ਆਇ
ਮਿਲੁ ਤੂ ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ ਕੇ
ਪਿਆਰੇ॥ ਰਹਾਉ॥

ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਹਰਿ ਭਾਵਦੇ
ਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਾਏ॥

ਜਿਨ ਗੁਰ ਕਾ ਭਾਣਾ
ਮੰਨਿਆ ਤਿਨ ਘੁਮਿ ਘੁਮਿ
ਜਾਏ॥੨॥

ਜਿਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਿਆਰਾ
ਦੇਖਿਆ ਤਿਨ ਕਉ ਹਉ
ਵਾਰੀ॥ ਜਿਨ ਗੁਰ ਕੀ
ਕੀਤੀ ਚਾਕਰੀ ਤਿਨ ਸਦ
ਬਲਿਹਾਰੀ॥੩॥

ਹਰਿ ਹਰਿ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਹੈ
ਦੁਖ ਮੇਟਣਹਾਰਾ॥

ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਤੇ ਪਾਈਐ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਸਤਾਰਾ॥੪॥

ਜੋ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਏ ਤੇ
ਜਨ ਪਰਵਾਨਾ॥

ਤਿਨ ਵਿਟਹੁ ਨਾਨਕੁ ਵਾਰਿਆ
ਸਦਾ ਸਦਾ ਕੁਰਬਾਨਾ॥੫॥

(ਪੰਨਾ 725)

The Guru, my friend, has told me the stories and the sermon of the Lord. I am a sacrifice to my Guru; to the Guru, I am a sacrifice. ||1||

Come, join with me, O Sikh of the Guru, come and join with me. You are my Guru's Beloved. ||Pause||

The Glorious Praises of the Lord are pleasing to the Lord; I have obtained them from the Guru. I am a sacrifice, a sacrifice to those who surrender to, and obey the Guru's will. ||2||

I am dedicated and devoted to those who gaze upon the Beloved True Guru. I am forever a sacrifice to those who perform service for the Guru. ||3||

Your Name, O Lord, Har, Har, is the Destroyer of sorrow. Serving the Guru, it is obtained, and as Gurmukh, one is emancipated. ||4||

Those humble beings who meditate on the Lord's Name, are celebrated and acclaimed. Nanak is a sacrifice to them, forever and ever a devoted sacrifice. ||5||

ਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖ! ਮਿੱਤਰ ਗੁਰੂ ਨੇ (ਮੈਨੂੰ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤਿ-ਸਾਲਾਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਸਦਕੇ ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ॥੧॥

ਹੇ ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖ! ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲ, ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲ। ਰਹਾਉ।

ਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖ! ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ (ਗਾਉਣੇ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹ ਗੁਣ(ਗਾਉਣੇ) ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਵਡ ਭਾਗੀਆਂ ਤੋਂ) ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ (ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ) ਮੰਨਿਆ ਹੈ॥੨॥

ਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖ! ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਸਦਾ ਸਦਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ (ਦੱਸੀ) ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ॥੩॥

ਹੇ ਹਰੀ! ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, (ਪਰ ਇਹ ਨਾਮ) ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਨ ਪਿਆ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰਿਹਾ ਹੀ (ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ) ਪਾਰ ਲੰਘ ਸਕੀਦਾ ਹੈ। ੪।

ਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖ! ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ) ਕਬੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਦਾ ਸਦਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੫।